

ONTWAKING en de KAPEL

Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme
te Antwerpen 1894-1910

DEEL II

**Een anarchisme van vlaamsgezinde, vrijzinnige jongeren
te Antwerpen 1894-1910**

Verhandeling aangeboden tot het behalen
van de graad van Licentiaat in
de Geschiedenis van de Middeleeuwen,
de Nieuwe en de Nieuwste Tijd
door

Jan MOULAERT

Promotor: Prof. R. DE SCHRYVER

INLEIDING

In het tweede deel van dit onderzoek pogen wij door middel van een zo uitgebreid mogelijk bronnenonderzoek een getrouw beeld te geven van de anarchistische stroming die rond de eeuwende in het tijdschrift Ontwaking en het avant-gardecenakel de Kapel in het Antwerpse een uitdrukking vond. Na een kritische doorlichting van het beschikbare bronnenmateriaal, steken wij in het tweede hoofdstuk van wal met het eigenlijk 'verhaal'. Met name trachten wij te reconstrueren hoe uit de literaire kring van vlaamsgezinde, vrijzinnige leerlingen aan het Antwerpse atheneum, Elck wat wils, in 1896 de eerste reeks van het anarchistisch Ontwaking werd geboren. Het derde hoofdstuk gaat na hoe het mogelijk was dat dit prille anarchisme bestendig kon worden door een zekere anarchistische groepsvorming, de zogenaamde "Antwerpsche anarchistengroep", en ondermeer in Onze Vlagge een plaatsvervangende spreekbuis voor Ontwaking vond. Rond de eeuwwisseling werden deze anarchistische bijeenkomsten evenwel verlegd naar de Kapel, dat voor een viertal jaar het cenakel van de Antwerpse culturele avant-garde werd. Deze Kapel wordt het onderwerp van een vierde hoofdstuk. In een uitgebreid vijfde en laatste hoofdstuk komt het in 1901, aanvankelijk binnen, later buiten de Kapelmuren, opnieuw (tot 1910) verschijnende Ontwaking ter sprake. In een korte epiloog tenslotte bekijken we wat van onze anarchisten na het afleggen van de anarchistische gewaden geworden is.

HOOFDSTUK 1

EEN KRITISCHE BESPREKING VAN HET BESCHIKBARE BRONNENMATERIAAL

Dit onderzoek had reeds vanaf zijn prille begin met een flinke handicap, zij het geen hypotheek, af te rekenen. Van de twee belangrijkste uitdrukkingsvormen van het Antwerps literair anarchisme rond de eeuwwisseling, Ontwaking en de Kapel, die met name het uitgangspunt van onze studie vormden, is geen eigenlijk archief overgebleven. De weinig dikke mappen in het Antwerpse Archief en Museum voor Vlaams Cultuurleven konden bezwaarlijk daarvoor doorgaan. (1)

Wie zich aan het historisch onderzoek van de anarchistische beweging waagt, heeft gewoonlijk een bijzonder goede hulp aan politie-, gerechtelijke en aanverwante archieven, archieven van instanties namelijk die het tot hun heilige plicht rekenen veronderstelde revolutionaire bewegingen als het anarchisme goed in het oog te houden. (2) Blijkbaar was ook dit een archiefonderdeel waarop wij voor ons onderzoek niet mochten rekenen. Uitgebreide steekproeven in het Antwerpse politiearchief voor de jaren 1895-1910 : briefwisseling, procesverbaalboeken, dienstboeken, bestuurlijk werk, signalementen, veiligheid (werkstakingen, arbeidsconflicten, politieke woelingen, manifestaties, ...) leverden geen resultaten op. (3) Ook meer gecentraliseerde 'politio-
nele' archieven konden ons uiteindelijk niet tot dienst zijn. (4) Dit kan verschillende redenen hebben : de eerste meest voor de

- (1) A.M.V.C., K 185, DK; O 2765, DK; het archief van de Kapel zou tijdens de eerste wereldoorlog verloren gegaan zijn, zie A. DELEN, De Kapel. Eenige herinneringen, - Lode Baekelmans ter eere 1945, dl. II, p. 145; het Archief en Museum voor Vlaams Cultuurleven is gelegen in de Minderbroedersrui te Antwerpen.
- (2) Zie bijvoorbeeld J. MAITRON, o.c., dl. I, p. 455-463; J. LOUIS, o.c., p. 2 e.v.; A. SCHANER, o.c., p. 168-181.
- (3) Stadsarchief Antwerpen. Modern archief, Politie, Hoofdcommissariaat; het Antwerpse stadsarchief is gelegen Venusstraat 11 te Antwerpen.
- (4) Zie bijvoorbeeld S. VERVAECK, Inventaire des Archives du ministère de la justice, administration de la sûreté publique (police des étrangers), dossiers généraux (régime français à 1914), (Archives générales du royaume.) Brussel, 1968.

hand liggende reden is wel dat het in de Kapel en Ontwaking al bij al om een braaf anarchisme ging, dat de ordehandhavers bij lange niet zoveel kopbrekers bezorgde als de Antwerpse dokwerkers dat bijvoorbeeld deden. De studie van het wel voor handen zijnde bronnenmateriaal sluit trouwens de mogelijkheid van contacten van onze anarchisten met het gerecht nagenoeg volledig uit, nergens vonden wij een spoor van aanrakingen met dat gerecht terug. Wel hebben wij aanduidingen van een positionele en in het algemeen officiële belangstelling voor Ontwaking en de Kapel, zonder dat dit echter met enige sanctionerende maatregel gepaard ging. (1) De totale afwezigheid van de Antwerpse literaire anarchisten in het politieearchief kan anderzijds ook het gevolg zijn van het verdwijnen van een aantal dossiers, vooraleer zij aan het stadsarchief werden overgemaakt, dit laatste al dan niet bedoeld (voor de latere minister L. Franck kan één en ander misschien bezwarend geweest zijn). Dit zijn uiteraard niet meer dan gissingen.

Over een andere potentiële bron voor de studie van het anarchisme beschikken wij gelukkig wel, met name de pers. Naast de politiearchieven is de pers, in de eerste plaats de anarchistische pers, wel de meest uitgelezen bron om het anarchisme te bestuderen. (2) Zo ook voor het door ons bestudeerde Antwerpse anarchisme, waarvan Ontwaking en Onze Vlagge, in de volgende hoofdstukken uitvoerig doorgelicht, de officieuze spreekbuizen waren en waarover zij vooral inzake het ideeëngoed, maar ook inzake concreet feitensmateriaal waardevolle inlichtingen boden. Daarnaast konden wij ook te rade gaan bij een aantal andere tijdschriften die te Antwerpen verschenen, niet in het minst om de positie van Ontwaking en consoorten ten aanzien van hun anarchistische stadsgenoten, maar ook binnen de globale Belgische beweging te kunnen achterhalen. Over die andere Antwerpse anarchistische pers, De Galeiboef, De Noodkreet, enz. hadden wij het reeds in het hoofdstuk over het Belgische anarchisme. (3) Naast deze lokale anarchistische pers konden wij ons in deze gelegenheid ook steunen op de berichtgeving over de Belgisch

(1) Cfr. infra, p. 214, 276.

(2) J. MAITRON en A. DROGUET, art.cit., p. 9 e.v.; J. LOUIS, o.c., p. 2 e.v.

(3) Voor de identificatie van die tijdschriften, cfr. supra, p. 113.

beweging in het gezaghebbend Luikse blad Le Réveil des Travailleurs (1) en het Nederlandse blad De Vrije Socialist. (2)

Belangrijk ook voor een onderzoek als het onze zou normaal de niet-anarchistische pers moeten zijn. Zij is dit ook, althans in zekere mate. Voor wat betreft de reconstructie van de Kapelactiviteiten deden wij vrij uitgebreide steekproeven in de voornaamste vertegenwoordigers van de plaatselijke dagbladpers, in de sociaal-democratische De Werker (3), de liberale De Nieuwe Gazet (4), Le Matin (5) en Le Nouveau Précurseur (6), evenals de katholieke Het Handelsblad (7) en La Métropole (8). Het resultaat was ronduit bedroevend, enkel in Le Matin vonden wij enkele verslagen van Kapelactiviteiten, alsook van de franstalige voorganger (1900-1901) van de Vlaamse Hogeschooluitbreiding terug. De Koophandel (2) en De Werker keken wij ook in naar aanleiding van verwijzingen en/of polemieken met Ontwaking. Voor de zaak Joris en Ferrer beperkten wij ons tot de schets van een eerste historisch kader op basis van de mappen van beide, respectievelijk in

-
- (1) Le Réveil des Travailleurs, cfr. supra, p. 91.
- (2) De Vrije Socialist, cfr. supra, p. 76; deze twee laatste tijdschriften keken wij in op het Internationaal Instituut voor Sociale geschiedenis, Herengracht 262-266, Amsterdam.
- (3) De Werker, cfr. infra, p. 298 e.v.
- (4) De Koophandel en De Nieuwe Gazet, cfr. infra, p. 214.
- (5) Le Matin, liberaal dagblad opgericht in 1894; ofschoon geen partijblad verdedigde het wel de partijbelangen en koos het met name ten tijde van de verkiezingen de kant van de Libéraux unis en het Cartel; H. DE BORGER, o.c., p. 416-418.
- (6) Le Nouveau Précurseur, opvolger in 1902 van het doctrinair liberaal kwaliteitsdagblad Le Précurseur, dat toen met de progressieve L'Opinion samensmolt; Le Nouveau Précurseur was democratisch-liberaal; ID., o.c., p. 507-517.
- (7) Het Handelsblad van Antwerpen, in 1844 opgericht katholiek dagblad, dat rond de eeuwwende katholiek-conservatief gericht was, ofschoon het steeds onafhankelijk, een eigenlijk partijblad was het niet, en vlaamsgezind bleef; ID., o.c., p. 327-331.
- (8) La Métropole, in 1894 opgericht katholiek-conservatief dagblad; ID., o.c., p. 431-433.

A.M.V.C. en het Antwerpse stadsarchief. (1) Voor het geval Joris betekende dit dat wij ons ruim baseerden op artikels uit De Vlaamsche Gazet van Brussel. (2)

Tot de niet-anarchistische pers behoren ook de meer literair-culturele bladen; Vlaamsch en Vrij (1896) als vertegenwoordiger van het gevestigd vlaamse literaire wereldje, waarmee het beginnende literair-anarchistische Ontwaking bijna voortdurend mee overhoop lag enerzijds (3), Alvoorder en Het Weekchrift voor Vlaanderen, de tijdschriften van de zuiver literaire antagonisten van het anarchistische Ontwaking binnen de Kapel anderzijds. (4)

Typische bronnen voor de studie van het anarchisme zijn ook de brochures. Ontwaking had zijn eigen "boekerij", 't Kersouwen van hoofdredacteur Ressler zijn eigen uitgaven. Het merendeel daarvan is te vinden in de Antwerpse stadsbibliotheek. (5) Affiches zijn ons niet bekend, wel een aantal manifesten of pamfletten inzake de zaken Ferrer en Joris in de reeds vermelde bundels.

Hebben wij niet de beschikking over een eigenlijk uitgebreid archief van de Kapel en Ontwaking zelf, evenmin over gegevens uit het politiearchief, dan beschikken wij anderzijds wel over een heleboel bundels van personen die op één of andere wij-

-
- (1) A.M.V.C., J 4483, DK; cfr. infra, p. 377 e.v.; S.A.A., M.A. 27/6, Algemeen bestuur, Allerlei zaken 1896-1908, 23° (5 en 5bis); cfr. infra, p. 381 e.v.
- (2) De Vlaamsche Gazet van Brussel, (1900-1914), Vlaams Brussels dagblad o.l.v. J. Hoste sr.; Hoste was een liberaal die aanvankelijk weinig partijgebonden was; met het dagblad hoopte hij de Vlaamse intellectuelen te Brussel te bereiken; R. STEYAERT, art. Hoste, Julius senior, - E.V.B., dl. I, p. 688-689; H. GAUS en A. VERMEERSCH, Repertorium van de Brusselse pers (1789-1914), dl. II, (I.C.H.G. Bijdragen. Nr. 50) Leuven-Paris, 1968, p. 640-641; Ressler, hoofdredacteur van Ontwaking speelde Hoste blijkbaar de nodige inlichtingen inzake Joris door; cfr. infra, p. 379.
- (3) Vlaamsche en Vrij, cfr. infra, p. 175.
- (4) Alvoorder en Het Weekchrift voor Vlaanderen, cfr. infra, p. 256 e.v.
- (5) Inzake de boekerij van Ontwaking, cfr. infra, p. 291-2; de Antwerpse stadsbibliotheek bevindt zich op het Conscienceplein te Antwerpen.

ze bij beide ondernemingen betrokken waren, dit in het A.M.V.C..

In het A.M.V.C. heeft men ernaar gestreefd voor elke persoon die ergens iets met het Vlaamse cultuurleven te maken heeft, en dit ruim te nemen, mappen met respectievelijk handschriften, portretten, documenten, knipsels, briefwisseling, enz. aan te leggen. Van vrijwel alle figuren die wij als al of niet trouwe bezoeker van de Kapel konden identificeren, evenals van alle mensen die Kapelactiviteiten verzorgden en/of medewerker waren van Ontwaking keken wij de mappen met de briefwisseling, de knipsels en de documenten in. (1)

Voor wat betreft de briefwisseling van de periode tot 1901 hadden wij een grote hulp aan een inventaris van de briefwisseling van de Van Nu en Straksers (waarvan er verschillende betrokken waren bij het Antwerpse gebeuren; de term Van Nu en Strakser is trouwens vrij ruim opgevat) opgesteld door de uitgevers van deze briefwisseling. (2) Voor de andere correspondentie moesten wij echter de persoonlijke mappen doorkijken, en dit met erg wisselend resultaat. Vaak was de oogst uiterst karig of gewoon onbestaand. De gegevens die uit de briefwisseling konden geput, betroffen voor een groot deel feitelijke gegevens, zoals bijvoorbeeld data van de Kapelactiviteiten, een zeldzame keer ook bood een vrij uitgebreide correspondentie interessante inlichtingen op vlak van ideeën, zoals de brieven van Mesnil aan Ressler.

Een andere niet onaanzienlijke bron verschaften de uitnodigingen voor Kapelactiviteiten, die wij uiterst verspreid in vele documentenmappen aantreffen. (3) Op basis van deze konden

-
- (1) Klapper op het bezit. Archief en Museum voor Vlaams Cultuurleven, Antwerpen, 1973; elke persoon of zaak met een dossier in het A.M.V.C. krijgt een nummer voorafgegaan door de beginletter van zijn familienaam (of van het hoofdwoord); brieven, documenten en knipsels worden telkens aangeduid door hun beginletter : B, D, K.
- (2) R. BECKERS, L. JANSSEUNE, J. PLISSENS, W. VAN ROOY, De wereld van Van Nu en Straks, Briefwisseling 1890-1901, (Fonds voor kollektief fundamenteel onderzoek, Centrum voor de studie van het Vlaams cultureel leven vanaf het begin van de 18e v.z.w.) Antwerpen, 1975- ; door ons gebruikte briefwisseling bij deze uitgave en inventaris betrokken wordt anders de briefwisseling uit persoonlijke dossiers geput door ons met V.N.S. aangegeven.

wij een vrij representatieve reconstructie maken van wat ter Kapelle allemaal plaatsgreep.

† Ten derde waren er de artikels in tijdschriften en dagbladen, ondermeer maar niet alleen doodsberichten, vaak door betrokkenen geschreven, die wij uit de, zeker voor personen met een vrij groot archief, nogal ongeordende documenten - en vooral knipselmappen konden opvissen, getuigenissen die anders niet op te sporen zouden zijn. Andere hulpmiddelen om dergelijk soort informatiebron op te sporen waren bio-bibliografieën zoals bijvoorbeeld deze van Baekelmans, spilfiguur in het Antwerpse wereldje. (1) De gedeeltelijk door Arents geïnspireerde licentiaatsverhandeling van T. Penneman over de jonge Baekelmans is op dat vlak eveneens een belangrijke hulp, Penneman had bovendien nog de kans Baekelmans te interviewen, maar vertoont anderzijds niet te verwaarlozen wetenschappelijke tekortkomingen. (2)

Belangrijke gedrukte bronnen tenslotte zijn gedenkboeken (3), mémoires en niet minder van belang literaire werken die als sleutelroman voor de bestudeerde periode kunnen dienen, deze laatste twee soort bronnen voornamelijk van de hand van Baekelmans. (4) Een zeker voorbehoud moet ten aanzien van deze evenwel in acht genomen worden, vooral wat betreft het concrete feitenrelaas. (5) Bijzonder voor het tweede hoofdstuk moesten wij een beroep doen op dergelijk bronnenmateriaal en is dus een zeker voorbehoud wenselijk, ofschoon anderzijds voldoende 'harde' bronnen voorhanden zijn en ook daar de essentiële historische

.../...

- (3) Een voorbeeld van dergelijke uitnodiging kan men vinden in G. SCHMOOK, De regenboog van 'Leie' tot 'Schelde', - Antwerpen, 1972, dl. XVIII, nr. 1, p. 13.
- (1) P. ARENTS, Werk van Lode Baekelmans. Bibliografie, - Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 1954, nr. 4, p. 483-729; ID., Werk van Lode Baekelmans. Addenda, - Verslagen, 1959, nr. 1, p. 7 e.v.
- (2) T. PENNEMAN, Lode Baekelmans. Een literair-biografische studie (1789-1902), onuitgegeven licentiaatssthesis, Leuven, 1958.
- (3) Om er maar één te noemen : Lode Baekelmans ter eere 1945, 2 dln., Antwerpen, 1945.
- (4) Voor de sleutel zie P. ARENTS, art.cit.
- (5) Onnauwkeurigheden vinden wij ondermeer in zijn relaas over de drukker van Ontwaking (1896) en de kolonisatie-experimenten, cfr. infra, p. 186, 273 e.v.

lijnen te bekrachtigen. Het belang van godenkschriften en aanverwanten is bovendien niet te onderschatten in functie van een zeker historische sfeerschepping.

Wat het archief bij uitstek van de anarchistische beweging betreft, het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam, was onze zoektocht naar archiefmateriaal eigenlijk tevergeefs. Grote delen van het archief wachten er nog op ordening. Een aantal geordende archieffondsen zoals van F. Domela Nieuwenhuis medewerker aan Ontwaking, waarin wij hoopten iets te vinden inzake het Antwerpse anarchisme, lieten uiteindelijk geen inlichtingen los. (1)

Blijft er tenslotte het kleine persoonlijke archief van Walter Ressler, achterkleinzoon van Victor Ressler, de uitgever van Ontwaking. Naast een heleboel hoofdzakelijk anarchistische brochures, ook van de eigen boekerij van Ontwaking, die eertijds het bezit waren van V. Ressler, vonden wij er ook nog een aantal brieven, hoofdzakelijk in verband met de zaak Joris. (2)

Wat het identificeren van personen, waarvoor de bestaande instrumenten geen hulp betekenden, aangaat, gingen wij ten rade bij de persoonlijke mappen van het A.M.V.C., maar ook bij de catalogus van I.I.S.G., voornamelijk voor de identificatie van buitenlandse anarchisten, evenals in de steekkaarten van de gemeentelijke universiteit van Amsterdam, dit laatste vooral voor de identificatie van onbekende Nederlandse literatoren. (4)

-
- (1) Ferdinand Domela Nieuwenhuis Archief. Inventaris. Amsterdam, 1956; Index of the archives and collections in the international institute of social history, Amsterdam, 1968.
 - (2) Cfr. infra, p. 377 e.v.; dit persoonlijk archief van Walter Ressler duiden wij aan met P.A.W.R..
 - (3) Alfabetische catalogus van de boeken en brochures van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam, 12 dln. Boston, 1970; door ons aangeduid met Catalogus I.I.S.G..
 - (4) Bibliotheek van de gemeentelijke universiteit van Amsterdam op de Singel.

- (1) ...
- (2) ...
- (3) ...
- (4) ...

(5) ...

(6) ...

(7) ...

(8) ...